

Закарпатський
ВЕРТЮЖИ

БУДИНОК ТВОРЧОСТІ НАРОДІВ ЗАКАРПАТТЯ
ЗАКАРПАТСЬКА ФІЛІЯ ТОВАРИСТВА «БОЙКІВЩИНА»

ЗАКАРПАТСЬКИЙ ВЕРТЕП

УЖГОРОД
Видавництво «Закарпаття»
1995

До книги ввійшли типові, художньо довершені зразки вертепного дійства Закарпаття, що публікувалися у різних збірниках та періодичних виданнях протягом ХХ століття. Чимало текстів друкується на основі сучасних записів. Це перша спроба подати найбільш повне зібрання творів цього жанру.

Пропонуються також колядки з нотами, які найчастіше використовуються під час вертепних дійств.

Для філологів, етнографів та всіх шанувальників народнопоетичної творчості.

Упорядкування, підготовка текстів, примітки та словник І. В. Хланти.

Вступна стаття Р. А. Офіцинського, І. В. Хланти.

Нотний матеріал упорядкував А. В. Гайналій.

Художнє оформлення В. З. Гаспока.

© Іван Васильович Хланта.
Упорядкування, підготовка
текстів, примітки та слов-
ник, 1995.

© Роман Андрійович Офі-
цинський. Іван Васильович
Хланта. Вступна стаття,
1995.

4702640105—00
92—94 — Без оголош.

ISBN 5—87116—015—8

ВИТОКИ І РОЗВІЙ ЗАКАРПАТОУКРАЇНСЬКОГО ВЕРТЕПУ

Христос рождається в Карпатській Україні,
У шумі пралісу старих мовчазних гір,
І верховинські янголи-вітри стодзвінні
Співають «Слава в вишніх Богу» аж до зір.

Убогі пастирі припали до землиці
І дивляться на чудо вбогих полонин.
Заграли дзвони дерев'яної дзвіниці
І колядки летять у простір навздогін.

З вертепом ходять козаки по Україні,
Залита колядками гомонить земля:
— Вітай, Месіє наш, на закарпатськiм сiні,
І запануй на всю Вкраїну звідтіля!

Зореслав, «Українське Різдво»,
Хуст, 6.1.1939.

На життєвому шляху людини, етнічної спільноти чи людства загалом поруч з обтяжливими прикрощами існують осяяні стремліннями до краси і довершеності часи, які завше виділяються на тлі не досить доброзичливої буденності.

Прояви романтичних почувань, зразки витончених ідеалізацій лежать в основі розмаїтих форм ментальності народу — піснях і легендах, переказах і казках, звичаях і обрядах, віруваннях. Одне з найбільш яскравих та цікавих явищ цього ряду — народний театр-вертеп. Ще в давнину його зміст далеко відходив од конкретного релігійного підґрунтя, переносився у повсякденне життя і побут селян та міщан. Отож три біблейні царі-герої вертепного дійства уособлювали, зокрема, різні відрізки української історії¹. І приходили з поклоном до Ісуса запорозькі козаки, а Ірод зі свої-

¹ Крупчин М. Вертеп прикарпатського села. // Народна творчість та етнографія, Київ. — 1990. — № 1. — С. 83—85.

ми воїнами дедалі частіше вдягались в уніформу тогочасних поневолювачів¹. Пізніше центральними дійовими особами різдвяних вертепів ставали січові стрільці. Навіть у важких умовах сибірської каторги українські невольники, у тому числі й рідні одного з авторів, організовували вертеп, аби за тисячі верст од розіпнутої Вітчизни ствердити принаймні для себе, у душі: «Ще не вмерла Україна, ще не вмерла і не вмере».

То ж не дивно, що в останніх роках, які привели Україну до 24 серпня і 1 грудня 1991 р., дійовим засобом боротьби за незалежність стало повернення до народних традицій, сплюндрованих російськими колоністами. У січні 1992 р. Різдво відзначалось на державному рівні. У Львові, наприклад, свято відкрилось біля оперного театру, де й пройшли виступи вертепів. Разом із львів'янами прилучались до народного, незнищеного, вічного і 1000 дітей, запрошених із східноукраїнських областей². А коли СРСР перебував тільки напередодні краху, в Ужгороді успішно завершилось обласне театралізоване свято «Вертеп». Найкраще виступили українці з Довгого Іршавського району, угорська група з Ужгородського училища культури, німці с. Павшин (Мукачівщина) та словаки Родникової Гути, що на Свалявщині³. Принагідно зауважимо й про побутування різдвяних вертепів серед румунів Закарпаття, якот у селі Плаюц Рахівського району⁴. Палітра багатоетнічного закарпатського краю була б неповною, коли б обійти польсько-українське прикордоння, на жаль, досі мало вивчене.

Вертеп — справді один із видів фольклорного театру. Мав значне поширення у більшості християнських народів Європи. В українців відомий під назвою вертеп, яселки, бетлегем (од Віфліема, місця народження Христа), райок; у росіян — петрушка, у білорусів — батлейка, остлейка, яселка, вяртеп; у поляків — шопка, у

¹ Український вертеп: Текст, малюнки, ноты. /Зі вступ. статтею О. Кисіля. — Петроград: Катерин. Печат. Дело, 1916. — С. 18.

² Телеграма в номер. Різдво // Молодь України, Київ. — 1992. — 5 січ.

³ Зимоля М. Театралізоване свято «Вертеп» // Новини Закарпаття, Ужгород. — 1991. — 10 січ.

⁴ Спатару Г. Демонические образы и их преобразование в народной драме Буковины и Закарпатья // Культура і побут населення Українських Карпат: Матеріали республіканської наукової конференції. — Ужгород, 1972. — С. 82—83.

чехів і словаків — бетлем, угорців — бетлегем, німців — Кріппендарштелунген, румунів — бетলেখемул (віклеїмул) і т. д.¹. У східних слов'ян феномен можна узагальнити таким чином. Російський репертуар відзначається майже повною відсутністю власне вертепних драм, наявністю новорічних п'єс розбійницької тематики, сильним впливом літературних джерел (рання драматургія, лубок)².

Під впливом польської драми серед українців³ і білорусів⁴ вертепне дійство набуло великої популярності, про що свідчить значна кількість зафіксованих зразків.

Українське Різдво, як відомо, приходить після Святого вечора між 6 і 7 січня (за григоріанським календарем). У давнину в той час святкували Коляду — народження Сонця, яку згодом християнська церква приурочила до появи на світ Ісуса Христа. Щоправда не в усіх місцевостях України однаково вітали зі святом: на Покутті та Закарпатті колядували на Святий вечір, на Слобідській Україні, колишній Гетьманщині, Гуцульщині, Поліссі — першого дня Різдва, а на західному Поділлі — лише наступної днини. Різдвяні колядницькі гурти (ровти) споряджали переважно парубки. Вони заздалегідь вибирали керівника («березу», як на Рахівщині), міхонюшу («козу» чи «барана»), з яким чимчикували «циган», «лікар», «єврей», «смерть» з косою тощо. Неодмінним атрибутом колядників була рухома зізда, котру носив «береза». Інколи, як у Кричеві Тячівського району, колядники носили і вертеп (макет церквці), але не показували дійства. А на Щедрий вечір (13 січня) призвідниками торжеств належало стати парубоцьким і дівочим Маланкам. Крім них, добирались ще й інші персонажі.

У цьому щедрому на театральність різдвяно-новорічному циклі народного календаря своє поважне місце

¹ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX — начало XX в. Зимние праздники. — Москва: Наука, 1973. — С. 150, 200, 228—232, 251 та ін.

² Народный театр /Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. А. Некрыловой, Н. Савушкиной. — Москва: Сов. Россия, 1991. — 544 с.; Савушкина Н. Русская народная драма: художественное своеобразие. — Москва: Изд-во МГУ, 1988. — 232 с.

³ Рутковська О., Дунай К. Круглий стіл з проблем зимової обрядовості // Нар. творчість та етнографія. — 1992. — № 4. — С. 71—75.

⁴ Народны театр /Уклад, уступ. артыкул і камент. М. Каладзіскаго. — Мінск: Навука і тэхніка, 1983. — 512 с.

мусів зайняти вертеп (бетлегем). За внутрішніми структурними ознаками розрізняють чотири види вертепних вистав: 1) мімодраму (пантоміму), в якій релігійні та світські елементи переплетені, ролі виконують неозвучені ляльки під спів хору; 2) живий вертеп, де ролі виконують люди, а будиночок використовується символічно; 3) ляльковий (релігійна і світська частини різко розмежовані, досить розвинена мова дійових осіб) та 4) комбінований (поєднання гри людей та ляльок)¹. На нашу думку, у вертепі чітко виділяється антураж дійства (навколишня вчистість, значимість явища), його архітектура, декор (манера виконання будиночка-церковці та ляльок, одягу учасників) і власне драма (особливості тексту — перебіг подій, новації, діалектизми, мелодика колядок).

Біля витоків вітчизняного вертепознавства стояв ніні маловідомий польсько-український етнограф Еразм Ізопольський, який в околицях Станіслава (тепер Івано-Франківськ) спостеріг матеріал для невеличкої за обсягом, але належно оціненої розвідки «Драма вертепова про смерть» (1843). Згодом на Полтавщині збирацьку діяльність розгорнули Микола Маркевич («Звичаї, вірування, страви і напої малоросів» — 1860) і Григорій Галаган («Малоруський вертеп або вертепна різдвяна драма» — 1882), а у Галичині — Іван Франко («До історії українського вертепа XVIII в.» — 1906) і т. д.².

На царині закарпатоукраїнській відзначились насамперед греко-католицькі священники. Вони постарались кодифікувати явище, окреслити межі можливого і дозволеного з точки зору кліру. Таке втручання у розвиток народної драми мало під собою міцний фундамент, адже тріумфальний похід вертепу по Європі почався десь у IX ст. саме із церков — оплоту християнства, з Риму. Тому не випадково отець Євген Фендик на сторінках літературно-духовного журналу вмістив літургічну проповідь, приурочену різдвяним святкам³. У проповіді йдеться про специфіку та сутність події, зокрема чітко

¹ Федас П. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX—XX ст.). — Київ: Наук. думка, 1987. — С. 28.

² Див. дет.: Марковський Є. Український вертеп: Розвідки і тексти. — Вип. I. — Київ: ВУАН, 1929. — 202 с.

³ Фендик Е. Слово в день еже по плоти Рождества Господа Бога Спаса нашего Иисуса Христа // Листок, Унгар. — 1893. — № 23 (1 грудня). — С. 272—276.

позначено вихідний термін: Ісус народився в яслах віфлеємського вертепу (щось на зразок печери з маленьким дахом; де на ніч заганяли худобу, як тлумачив автор). Крім того, стало традицією наприкінці календарного року на сторінках згаданого видання подавати матеріали віфлеємської тематики. В одних випадках акцентувалась увага на історичних катаклізмах, що спіткали легендарне місто¹ в інших — виносилися на розсуд просторі народознавчі студії (найчастіше — це передруки чи компілат зі закордонних релігійних видань). Так, з «Русского паломника» (подавалась різдвяна драма «Ночь в окрестностях Вифлеема», супроводжена невеликою передмовою², котра, як видно з тексту, належала перу самого редактора, греко-католицького священника).

На цій досить примітній публікації варто зупинитися детальніше. У передмові показані витoki вертепних вистав. Це — містерії, тобто драматичні твори, де в особах відображались біблейні сюжети чи події зі земного життя Спаса, наприклад, його народини. Без них немислима католицька церква у середні віки. Католицька обідня вже з часів папи Григорія Гільдебранда прийняла особливий драматичний характер, а зрештою і вся церковна служба супроводжувалась вишуканими і складними драматичними обрядами. У містеріях, присвячених Різдву Христовому, ролі волхвів (царів) часто перебирали на себе власники тих місцевостей, де стояли церковні споруди. Спочатку дійство розігрувалось у церкві й становило ніби різновид служби, а згодом воно перейшло у школу. З католицьких країн новорічні містерії потрапили на Русь-Україну, білоруські землі. На теренах ортодоксального православ'я (Московія-Росія), очевидно, такому явищу мало що світило. Вирішивши друкувати «Ночь в окрестностях Вифлеема», редактор значно скоротив вступну міфологічну частину з дійовими особами Человек, Натура, Надежда, Любовь, Кротость, Незлобие, Радость, Рассуждение, Смерть. Зоставив тільки епізод розмови Неба і Землі, виокремлюючи центральний стержень — гру пастирів (Бориса, Аврама, Афоні), волхвів (царі I-ий, II-ий, III-ий), ангела, Ірода. Як нам здається, передрук даної різдвяної

¹ Вифлеем // Листок. — 1892. — № 24 (13 грудня). — С. 282—284.

² Мистерии или духовные драмы // Листок. — 1891. — 23 (1 грудня). — С. 267—274.

драми серйозно вплинув на сільське вчительство і духівництво, що шліфували її та використовували як нову форму релігійної пропаганди. У багатьох зразках, відомих закарпатській фольклористиці, вгадуються сюжетні ходи новорічного дійства «Ночь в окрестностях Вифлеема».

Справді у другій половині XIX ст. вертеп проникав у краї посередництвом москвофільських видань. Задвого до журналу «Листок» до популяризації явища долучилась газета «Свет» (1867—1871), орган «Общества св. Василия Великого». Зокрема журналіст Ілько Романець з комітату Мараморош (згідно дешифровки криптоніму фольклористкою Оленою Рудловчак¹) у газеті помістив матеріали про колядування з вифлеємом у мадярорусинських околицях². Проте, на думку автора, у багатьох місцевостях давній звичай «испортился». Стався неприпустимий відхід од норм канонічної моралі, бо у таких драмах, по-перше, старшого пастиря частіше молоді повчають і висміюють, по-друге, беруть участь парубки (легіні) і старші чоловіки, а треба залучати «невинних» дітей, а, по-третє, зароблені гроші пропиваються у корчмі. Ілько Романець пропонував «дары давати... бедным сирым детям наиболее похожим на Христа, у которых нет одежды ни книг». Використовуючи за основу угорські тексти, журналіст склав самостійний варіант вертепної драми або ж «к обряду нашему приспособленные русские стихи». Його «Игры Вифлеемские» мають три дії — прихід пастирів; сон пастирів, з'являються ангели з вертепом; віншування. Насамкінець старший пастир міг би попросити подарунки, винагороду: «Колачи, ковбасы и гроши бы їла // Великая наша убога тайстрина».

Слід наголосити також і на окремому вельми цікавому виданні «Общества св. Василия Великого», що ним опікувалися мукачівський та пряшівський єпископи у 1866—1902 рр. У додатку до газети «Наука», часопису товариства, побачила світ книжечка «Вифлеемські ігри»

¹ Рудловчак О. Біля джерел сучасності: Розвідки, статті, нариси. — Братислава: Словацьке педагог. вид-во. — Пряшів: Відділ укр. л-ри, 1981. — С. 193. П' ж: Газета «Свет» і її попередники. — //Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1985. — Т. 12. — С. 83—146.

² И. Р. Об играх вифлеемских и о скудности песней народных // Свет, Унгвар. — 1867/8. — Ч. 26 (4 січня). — С. 3—4.

о. Е. Рошковича¹. У «Передмові» подано рекомендований склад учасників (7 здібних хлопців: два — за ангелів, п'ять — за пастирів) і антураж (макет церкви зі статичним образом народин Христа всередині). Після коротких морально-етичних напучувань давався далі текст вертепного дійства. Згодом ці настанови, надто близькі до застережень Ілька Романця з Марамороша, передруковувались повторно у «Місяцесловах», календарях «Общества св. Василия Великого». В одній з таких публікацій, підписаній криптонімом «+» (мабуть, за ним сховався тодішній редактор «Науки» о. Юлій Чучка, що викладав церковнослов'янську мову в Ужгородській греко-католицькій семінарії), показані практичні наслідки видання «Вифлеемських ігор» Рошковича. Передусім йдеться про вчителя Івана Торму із Зарічева (нині Перечинський район), який зібрав гурт школярів і розучив із ними рекомендований сценарій. Вистава давалась спеціально і для керівництва Мукачівської греко-католицької єпархії. Значну суму винагороди зарічівські вифліємники передали на сиротинець². Незабаром ці настанови були проілюстровані напрочуд колоритною світлиною перечинських аматорів, різдвяна вистава котрих теж дуже сподобалась мукачівському єпископові Юлію Фірцаку³. Як слушно зазначив закарпатський дослідник Гнат Ігнатович, у вертепі, пропонованому до виконання Рошковичем, відсутні традиційні ролі Діда, чорта, цигана, єврея, Смерті. Сюжет зводився лише до оповіщення про з'яву на світ немовляти-бога і приходу пастухів (пастирів) на поклоніння. Отже, відпала потреба також і в царях, воїнах та ін., поява яких тісно пов'язана з подальшими епізодами легенди. А замість народних колядок пропагувались церковні співи, ірмоси⁴. У додатках до газети «Наука», що називались «Дар Науки» на святій вечір, доволі широко розписано про Різдво як найбільше релігійне свято.

¹ Рошкович Э. Вифлеемскія игры, то есть Чин Коляды на Рождество Христово для учащейся молодежи. — Унгвар: Книгопечатня Сейкеля і Иллейша, 1898.

² +. Игры Вифлеемскія. Заричовскіе Вифлеемщики //Місяцеслов на 1900 год /Сост. Ю. Чучка. — Унгвар: Книгопечатня «Общества св. Василия Великого», 1899. — С. 25—28.

³ Перечинскіе вифлеемщики //Місяцеслов на 1905 год. /Сост. А. Волошин. — Унгвар: Унію, 1904. — С. 31—33.

⁴ Ігнатович Г. Причіпок до історії «Бетлегему» //Народна творчість та етнографія. — 1967. — № 3. — С. 59—62.

На жаль, подібні статті¹ будувались без залучення вагомого етнографічного матеріалу.

Приблизно в той же час знаменитий український письменник і вчений Іван Франко, виконуючи заповіт свого духовного вчителя Михайла Драгоманова турбуватись про «пораненого брата» (тобто всіляко сприяти національному відродженню української людності за Карпатами), встановив міцні зв'язки з досить активними представниками місцевої інтелігенції — священиком Юрієм Жатковичем, видатним етнографом та істориком, і студентом Гіядором Стрипським. До речі, останній став незабаром солідним науковцем, авторитетом на ниві слов'янської та угорської філології, членом-кореспондентом Румунської Академії Наук (з 1913 р.). Таким чином був написаний значний фрагмент розвідки Франка «Нові матеріали до історії українського вертепу» (1908), котра первісно з'явилась у «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові», а невдовзі й окремим відбитком. Наразі нас зацікавить «Різдвяний «Бетлегем» в с. Верхня Апша (Мараморош)», який записав Г. Стрипський у червні 1907 р. у селі, що називається нині Верхне Водяне (Рахівщина)². Професійний бік проробленої справи — бездоганний. Особливо скрупульозно передано традиційну для даної місцевості мову драми. Це найбільш давній і чи не найкращий з усіх звісних нині текстів закарпатських різдвяних дійств. Достеменно його мав на прикметі Гнат Хоткевич, коли говорив про дивну схожість внутрішньої психологічної будови і зовнішнього комізму бетлегему і галицького вертепу. Тільки у бетлегемі «повно своєрідного гірського колориту, пастушого побуту, пахне коливою, овечим дзером, гусленков, чути шум карпатських смерек, мречі лізуть горами і трембіта гуде на високій полонині»³, як дуже образно висловлювався митець.

Нещодавно науковці розшукали рукопис масштабної народознавчої монографії греко-католицького паро-

¹ Волошин А. Рождество Христово. Святыи вечер // Дар «Науки» на святыи вечер // Наука, Унгвар. — 1902. — № 26 (19 грудня). — С. 1—2; В. Звізда Вифлеемская // Там же. — С. 5—6; «Млечный вертеп» в Вифлееме // Писал Ю. Ст. // Там же. — С. 6—7.

² Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепу // Франко І. Збір. творів у 50 т. — Київ: Наук. думка. 1976—1986. — Т. 38. — С. 393—402.

³ Хоткевич Г. Народний і середньовічний театр в Галичині. — Харків: Держвидав України. 1924. — С. 30—31.

ха зі Строїно (Свалящина) Юрія Жатковича (1855—1920)¹. Фрагмент звітти свого часу належно опрацював учений секретар НТШ Володимир Гнатюк у редактованому ним виданні². Автор, все життя якого пройшло на селі, писав про вертеп, як про явище запозичене і малорозповсюджене: «Із бетлегемом лиш близ коло товтів (словаків — Р. О., І. Х.) ходять, а на чистих руських містах лиш за саму колядку дістають подарунки». Пройде чимало часу, і у газеті, покликаний до життя відомим чеським славістом Ф. Тіхим, помістять народознавчий малюнок Ю. Жатковича (мабуть, із його рукописної спадщини або з опублікованого ним в угорській періодиці). Там доволі місця відведено різдвяним вертепам, що стали звичною річчю в рідних околицях автора³. Скоріше всього невпинний хід бетлегему-вертепу далі в гори був зумовлений активними просвітними акціями греко-католицького духовенства (о. Рошковича, видавців газет «Свет» і «Наука», «Місяцесловів», особливо єпископа Ю. Фірцака). Жатковичів опис і текст дійства надто близький до аналогічної вистави у сучасному Копашневі на Хустщині.

Наступний етап у вивченні різдвяної драми Закарпаття припав на 20—30 рр., тобто на період входження краю до складу Чехо-Словацької Республіки (1920—1939). Ініціатива йшла від молодих науковців, почасті емігрантів з погромленої більшовиками та пілсудчиками України. Спільними зусиллями ці верстви дослідників поклали край монополії духовенства у студіях над народнопоетичною творчістю регіону. Унікальною у цьому плані є постать талановитого мовознавця, літературного критика, фольклориста й етнографа Івана Панькевича (1887—1958). У редактованому ним краєзнавчому і педагогічному часописі «Підкарпатська Русь» чільне місце відводилось мистецьким витворам народного менталітету. Для пошкваллення збирацької роботи редактор написав невелику проблемну статтю⁴. У ній коротко подано генезу Вертепу: зародження (Рим, ІХ в.) і посту-

¹ Жаткович Ю. Етнографіческий очерк угро-русских // Публикация О. Мазурка // Новини Закарпаття. — 1993. — 27 травня. — С. 4.

² Жаткович Ю. Записки етнографічні з Угорської Русі // Етнографічний збірник. Львів. — 1898. — Т. 5. — С. 1—38.

³ Жаткович Ю. Різдвяні звичаї на Верховині // Русин, Ужгород. — 1921. — 5 січня. — С. 3.

⁴ Панькевич І. «Віфлієм» як різдвяна гра і «Вертеп» // Підкарпатська Русь, Ужгород. — 1925. — Ч. 2 (15 лютого). — С. 29—30.

пове поширення у Західній та Центральній Європі, а також через католицькі Чехію і Німеччину, Польщу на Русь-Україну. Допомогали цьому школи, головню езуїтські, проводячи відповідну адаптацію (сцени з євреєм, циганом, чортом і т. п.). Розквіт українського вертепу (лялькового) припав на XVII ст., а з кінця XVIII-го спостерігається його занепад. Відчуваючи велику прогалину у закарпатському вертепознавстві, І. Панькевич склав орієнтовну програму для записувачів, підвівши підсумки зробленого¹. Насамперед він мав на оці рідкісний матеріал про побутування лялькового вертепу в Імстичеві (нині Іршавський район), закоріненого у XVII—XVIII ст. Належну оцінку дістала після оприлюднення ця праця вчителя з Великого Бичкова П. Світлика, оригінал запису якої був переданий у фонди Ужгородського товариства «Просвіта»². Далі редактор добрим словом згадав і спогади колишнього шкільного інспектора Івана Мигалка з Тячівщини, що у свої молоді роки був прямо причетний до організації вертепів у селах Вільхівці та Тернове³. Цей вид дійства за сучасною термінологією можна назвати комбінованим — у Вільхівцях у 1870-х роках існував ляльковий вертеп, натхненником якого став місцевий столяр, він ретельно добирав колядницький гурт на чолі з гудаком (гусярем) Іванком Романом і змайстрував скриньку (малу церквочку, але без поділу на два поверхи, як на великій Україні), тут була зірка, ляльки (бабовки), що оберталися на спеціальному пристрої. Вони послідовно відображали розгортання сюжету біблійної легенди: три царі; Марія та Йосиф; віл, осел, ясла; ангели; три пастирі з баггою (ватагом); Ірод, що вбиває дрібних дітей, і воїн, який вбиває Ірода; чорт, що несе труп і душу Ірода в пекло. Згодом вільхівський вертеп занепадав і забувся, бо, констатував досвідчений педагог, «одно не робили похвально... що за коляду дістали гроші і зерно, то майже все за гостину жидови (корчмареві — Р. О., І. Х.) дали». Однак невдовзі різдвяна драма від-

¹ Панькевич І. І. Програма збирання різдвяних звичаїв і повір'їв на Підкарпатській Русі. 2. Програма збирання вертепних (віфлеємських) лялькових ігор на Підкарпатській Русі // Підкарпатська Русь. — 1929. — Ч. 10. — С. 219—221.

² Світлик П. Різдва́ний вертеп і різдвяна драма в Імстичеві // Там же. — 1928. — Ч. 1—2. — С. 14—21.

³ Мигалка І. Віфлеємські ігри в роках 1870—1910 в тересвянській долині // Там же. — 1929. — Ч. 10. — С. 199—203.

родилась, але в інший спосіб. В Округлій (Керекгеді) угорці-римо-католики разом з тамошніми русинами (українцями) у кількості до 16 чоловік вітали вертепним дійством односельців зі святом на саях і в сусіднє Терново пізно ввечері. До заможних господарів чотири «ангели» несли вертеп (двошпилеву церкву), в який поступово закладали лялькові сценки — цілування Єлизавети і Марії; ясла, Марія та Йосиф, віл і осел; царі з дарами, зірка, пастирі, ангел, Ірод на колісниці; втеча Марії та Йосифа в Єгипет. Від керекгедського водителя (старшого), власне, перебрав І. Мигалка проект скриньки і описав гру та бесіди, котрі переклав з угорської на місцеву говірку. Він, будучи вчителем, завчасу добирав 12—15 учнів, з якими розучував ролі та колядки. Його колектив, як правило, складався зі старшого «дядька» (бачі) — касира і затійника (одягнений у велику мантию і клібаню (капелюх), з палицею і мішком у руках), чотирьох ангелів (у білих платтях із позолоченими крилами), двох-чотирьох співучих хлопців, бавилі (орудував ляльками).

Далі естафету перейняв учитель горожанської школи в Мукачеві, письменник Андрій Ворон (1901—1962). В околицях Рахова він зафіксував фактично два види різдвяного фольклорного театру — «коляду з ляльковим вертепом» і «коляду гуланів» (живий вертеп)¹. Крім того, до загальної справи долучив свій внесок і народознавчий журнал «Наш рідний край», розрахований передусім на учнівську аудиторію. Він виходив у 1922—1938 рр. у Тячеві, його неодмінним редактором був один з найвизначніших закарпатоукраїнських письменників Олександр Маркуш. На сторінках журналу бачимо зразки вертепної драми, що побутувала у Кіральногазі (Королеві) поблизу теперішнього Виноградова², у Требушанах (Ділове) на Рахівщині³, у Кострино-Ростоці на Великоберезнянщині⁴, у Великому Бичкові⁵,

¹ Ворон А. Коляди на Гуцульщині // Підкарпатська Русь. — 1931. — Ч. 1—2. — С. 23—29.

² Вертеп в Кіральногазі / Подав Федір Чейпеш // Наш рідний край, Тячів. — 1925. — Ч. 2. — С. 58—60.

³ Вертеп в Требушанах / Подав Іван Огонович // Там же. — 1927. — Ч. 3. С. 100—102.

⁴ Вертеп в Кострино-Ростоці / Подав Федір Лакатос // Там же. — 1927. — Ч. 5. — С. 95—97.

⁵ Вертеп у В. Бичкові / Зам. Й. Смердул // Там же. — 1925. — Ч. 9. — С. 9—12.

у Дубовому¹ та Вонігові² (Тячівський район). Варто відзначити і поважний ужинок видань «Підкарпатська Русь» І. Панькевича і «Наш рідний край» О. Маркуша на ниві вивчення і популяризації традиційної різдвяно-новорічної обрядовості. Маємо на увазі публікації Юрія Станинця з Нижнього Шарду (Нижнього Болотного) на Іршавщині³, учня Берегівської гімназії Юрія Куртяка⁴, учениці народної школи Марії Благі із Смерекової (Великобerezнянщина)⁵, невідписану замітку про різдвяні свята у Драгові (Хустський район)⁶, записи Андрія Шпіцера з Вовкового (неподалік Ужгорода)⁷ та Степана Чегіля з Білок на Іршавщині⁸. Примітно, що фольклористика і етнографія не були сторонніми, другорядними речами і для лідера закарпатських комуністів, в один період депутата чехословацького парламенту Олекси Борканюка. Його рукопис «Короткий опис звичаїв на різдвяні свята в Гуцульщині», датований січнем 1924 р., засновано на спостереженнях з Ясіня (Рахівщина), рідного села автора⁹.

Для зарубіжних шанувальників, насамперед чеських, про різдвяні звичаї та обряди писали О. Маркуш¹⁰ та А. Кошмінова¹¹. На думку російського етнолога Петра Богатирьова, макет віфлеємських яслів, побачених ним у с. Іза Хустської округи, нагадував китайський

¹ Вертеп у Дубовім /Зап. А. Федорков // Там же. — 1925. — Ч. 10. — С. 11—13.

² Вертеп у Вонігові /Зап. І. Григора // Там же. — 1930. — Ч. 7. — С. 136—138.

³ Станинець Ю. Як одбиваються коляди в Ниж. Шарду? // Наш рідний край. — 1925. — Ч. 4. — С. 50—52.

⁴ Куртяк Ю. Як святкують на Верховині Святий вечір // Там же. — 1927. — Ч. 5. — С. 109—110.

⁵ Святий вечір в Смерековій /Подала Марія Блага // Там же. 1932. — Ч. 4. — С. 100—101; Звичаї в Смерековій на Святий вечір /Подала Марія Блага // Там же. — 1935. — Ч. 5. — С. 92.

⁶ Різдяні свята в Драгові // Там же. — 1932. — Ч. 4. — С. 102—103.

⁷ Святий вечір у нас /Подав А. Шпіцер // Там же. — 1937. — Ч. 5. — С. 84.

⁸ Чегіль С. Різдяні заборони у нашого народу // Підкарпатська Русь. — 1929. — Ч. 4. — С. 65—67.

⁹ Ясько М. Фольклорно-етнографічні дослідження Олекси Борканюка // Дукля, Пряшів. — 1959. — № 2. — С. 132—137.

¹⁰ Marcuș A. Vánoční zvuky a pověry na Podkarpatské Rusi. // Podkarpatoruská Revue, Bratislava. — 1936. — С. 10. — С. 3—4.

¹¹ Kožminová A. Vánoce na Podkarpatské Rusi: Kterak lid oslavuje parozeni Christokovo. // Československá Republika, Praha. — 1925. — С.

театр тіней. Основа ізянської церковці була виготовлена з дощечок, а стіни із проолієного паперу. Усередині знаходилось коло з картонними фігурками. Коли диск крутився, тіні ляльок пересувались по стінках яслів. Цей дослідник узимку відвідав також гуцульське село Богдан, де на власні очі спостерігав виступи колядників із звіздою. Окремі з них блискуче справлялись з ролями Ірода, солдатів, євреїв, кози і т. ін.¹ Результатом фольклорно-етнографічних експедицій П. Богатирьова по Підкарпатській Русі стала книга «Магічні дії, обряди і вірування Закарпаття» (1929), що первісно вийшла французькою мовою у «Працях Інституту слов'янознавства» у Парижі.

Ходити з вертепом — здавна певною мірою означало річ прибуткову. Здебільше отримана винагорода мусіла йти на якусь конче потрібну загальну справу. Прикметна з цього погляду віха біографії Президента Леоніда Кравчука, що узимку 1942 р. колядував з ровесниками на підтримку Українського Червоного Хреста, тоді одного з авангардів національно-визвольного руху. Примітний у цьому сенсі також один із епізодів розбудови Карпатської України, у жовтні 1938 — березні 1939 р. автономного утворення у складі Чехо-Словаччини. Символічно виявилась державність Карпатської України, проголошена 15 березня 1939 р. Вона впала під ударами угорських штиків. Загинули сотні «січовиків» (членів «Карпатської Січі», захисників держави). Для підвищення їхньої боєздатності повсюди з ентузіазмом у краї збиралися кошти протягом Різдва 1939 р. Так, молодь з Лозянського (нині Міжгірський район) у Синевирі на «Січ» заколядувала 12000 чеських крон². До цього гурту входив скрипаль, два ангели, чорт, циган зі свердлом у молотом, єврей, дід з довжелезною бородою. «Після добре уложеної гри, скрипак утяв коломийки, чорт, циган і жид у танець, а дід з капелюхом по гроші між глядачів».

У період угорської окупації Закарпаття (1938/39—1944) вивчення і популяризація вертепу стала пасією

¹ Богатирев П. Магические действия, обряды и верования Закарпаття. // Богатирев П. Вопросы теории народного искусства. — Москва: Искусство, 1971. — С. 210—211.

² Гренджа-Донський В. Успіхи колядок на «Карпатську Січ» // Нова свобода, Хуст. — 12 січня. — С. 5. // Твори Василя Гренджа-Донського: У 12 т. — Вашингтон: Карпатський Союз, 1981—1982. — Т. IX. — С. 204.

вузького кола професіоналів, а властиво трьох подвижників. Євген Недзельський виносить на суд читачів невелике дослідження, що небагом переросло у розділ капітальної театрознавчої монографії¹. Тут йдеться про причину виникнення жанру (вертеп — акція християнської церкви, західної та східної, аби прищепити любов народу до біблейних мотивів і відігнати язичеські «пережитки») і специфіку засвоєння терміну на історичному Закарпатті (XV—XVII ст.). У комітатах Спіш, Шариш, Земплин дійство було сприйняте народом як «вертеп», а нижче лінії Уж — Ясіня як «віфлієм». Найвірогідніші відомості про поширеність вертепної драми походять із другої половини XIX в., коли ініціаторами ставали народні вчителі. Окрім Вільхівців, Округлої та деяких інших сіл Тересвянської долини, гуртки віфлеємників утворились у Зарічеві та Перечині в рамках товариства тверезості. Вистави відбувались у дусі греко-католицької звичаєвості (між Різдом і старим Новим роком). Інколи колективи гастролювали, наприклад, у 1902 р. перечинці відвідали в Ужгороді резиденцію єпископа.

Маючи під руками вельми глибоку та масштабну студію колишнього вчителя горожанської школи в Перечині Володимира Ульванського про генезу та поетику закарпатських колядок², тодішній професор Хустської гімназії Петро Лінтур написав аналогічну розвідку, підсилену публікацією нових записів (27 зразків)³. На його думку, колядки можна класифікувати на: 1) з домінуючими язичеськими мотивами (анімістична основа); 2) зі змішаними язичесько-християнськими мотивами; 3) легендарно-християнські (апокрифічні); 4) комічні; 5) сучасного походження. Автор виокремив також декілька способів колядування «на угро-русской території»: діти співом вітають з Різдом, проходячи від хати до хати; хлопці-підлітки колядують зі звіздою або з віфлеємом, а старші, парубки і дівчата — з оркестром («бандою») — на користь церковної громади, читальні

¹ Н[едзельский] Е. Вифлеемские игры // Народна школа, Унгвар—Ужгород. — 1940/41. — № 6 (лютий). — С. 99—103; його ж: Угро-русский театр. — Унгвар: Унію, 1941. — С. 25—29.

² Ульванський В. Старинні колядки Підкарпатської Русі // Підкарпатська Русь. — 1923. — Ч. 1. — С. 8—16; 1924. — Ч. 2. — С. 50—61; Ч. 3. — С. 85—93; Ч. 4. — С. 123—127.

³ Лінтур П. Угро-русске коляды. — Ужгород: Типографія Г. Миравчика, 1942. — 63 с.

та ін. Крім того, ще й водять «медвідя» (ряженого парубка) на ланці у супроводі «цигана», «циганки», «колісника» і т. д. Це обрядове дійство, вважав П. Лінтур, прийшло сюди з Галичини. Унікальний звичай учений-фольклорист спостеріг у рідному селі Горонда на Мукачівщині. У ньому відбито світський і «даже язических времен характер». Справа в тому, що сільські хлопці відвідували у ніч з першого дня Різдва на другий ті хати, де були дівчата на виданні («на оддажу»), тобто «зрелые для брачной жизни». Спочатку вони мали заспівати під воротами («дворувати»), а після запрошення виконати кілька колядок і в хаті. Наприкінці їх пригощала горілкою чи вином сама «молода». Так проколядувавши всю ніч «напролет» і «немало выпив», ці гурти інколи перетворювалися на гулящих «шугаев» (розбишак) і «нередко колядование кончается кровавым пиром».

Свою вагому децицію вніс у вертепознавство і самотній письменник, етнолог величезної ерудиції Федір Потушняк (1910—1960). У затисянських селах Гуцульщини — Крачунові, Микові та ін. (тепер на території Румунії) йому довелося спостерігати і занотувати різдвяну гру «баранки», подібну до наддніпрянської «кози» і в той же час досить близьку до вертепу. Її дійові особи ходили від хати до хати, здоровлячи з Різдом, але традиційної релігійної фабули не дотримувались¹. Проте не лише у Затиссі ходили з вертепом у ті роки масово. Звичай показувати новорічне дійство глибоко вкоринився скрізь, особливо в Ужанській долині (Перечинщина та Ужгородщина)².

В умовах радянського Закарпаття (1944—1991), позначених несприятливими політичними тенденціями і шаленою руйнацією традиційної культури, вертепознавство, як важлива галузь етнологічного вивчення Українських Карпат, занепало, так і не зіп'явшись на міцні ноги. Нові записи фактично оприлюднити стало неможливим. Зрештою, і на ці вистави наклали табу. За півстоліття з'явилося лише кілька аналітичних публіка-

¹ Баранки (Рождественна игра) / Зап. Ф. П[отушняк] // Літературна неділя, Унгвар. — 1942. — Ч. 3 (15 лютого). — С. 19—21.

² Гопна И. Рождество Христово в Ужанской долине // Карпато-русский голос, Ужгород. — 1942. — 14 января. — С. 5; Святий вечір: [Драгове]. // Руська молодежь, Ужгород. — 1942. — Ч. 4. — С. 2—5; Петрище І. Святий вечір в Ниж. Шарду // Руська молодежь. — 1943. — Ч. 4. — С. 20—22.

цій на основі старих матеріалів, призначених для незначного числа вчених. Доцент Ужгородського університету Петро Пономарьов у академічному підручнику, розповідаючи про народну драму, торкнувся тільки східноукраїнських зразків вертепних дійств, обійшовши мовчанкою доступніші йому, закарпатські¹. З часом літературознавець Олекса Мишанич, послуговуючись працями І. Франка, І. Панькевича, А. Ворона, гіпотетично припустив широке побутування вертепу (віфлеему або бетлегему) на Закарпатті у XVII—XVIII ст. Однак зауважив, що безпосередніх документальних підтверджень цього досі не знайдено². Принагідно займався вивченням різдвяних вистав і головний режисер Закарпатського обласного українського музично-драматичного театру Гнат Ігнатович³. Він, зокрема, показав відмінності місцевого бетлегему від наддніпрянського вертепу: обмежене число учасників і дій (від трьох до десяти осіб, а не два-три десятки), відсутність інтермедії (фактично класичного поділу на релігійну і світську частини), яка проходить у процесі демонстрації легенди. Вчений з Кишинева Г. Спатару спостеріг у с. Плаюц на Рахівщині доволі оригінальний варіант дійства⁴. У місцевого румунського «бетлехемула» («виклеїмула») був відсутній релігійний аспект, а в якості головних героїв виступала ціла плеяда демонів — провідники чортів Талпа-ядулуй (Основа отрути), Сарсаїле (Швидкохід чортів), Унигамул (Інспектор). Смерть, світська царівна, відзначалась справедливістю і невідкупністю. Інші дійові особи різдвяно-новорічної вистави — чарівник, старий та стара.

Відомий етномузиколог Володимир Гошовський наприкінці 50-х — початку 60-х рр. записав од 70-літнього Йосифа Кузьми з Оріховиці (Ужгородський район) пісню «Зброю (бійки — Р. О., І. Х.) ся не бою», що завжди виконувалась у народній різдвяній грі. У деяких се-

¹ Пономарьов П. Народна драма // Українська народна поетична творчість. Т. I. / Від. ред. акад. М. Рильський. — Київ: Рад. школа, 1958. — С. 713—733.

² Мишанич О. Література Закарпаття XV—XVIII століть: Історико-літературний нарис. — Київ: Наук. думка, 1964. — С. 48—49.

³ Ігнатович Г. Причинок до історії «Бетлегему». — С. 59—62; його ж: Фольклорні джерела театру на Закарпатті // Культура і побут населення Українських Карпат. — Ужгород, 1972. — С. 83—85.

⁴ Спатару Г. Демонологические образы и их преобразование в народной драме Буковины и Закарпатья. — С. 82—83.

лах Ужгородщини, зазначив дослідник, очевидно, згадуючи дитинство (а він виріс на Закарпатті), ще в 20-х рр. на Різдво поряд із колядками демонструвалась своєрідна гра-оперета¹. Виконавцями були четверо пастухів: два молодих — Федір і Стах, та два старих — Губа і Старий. Ця вистава тривала біля двадцяти хвилин. Вона не мала сюжетного стержня і будувалась на окремих гумористичних монологів, репліках і діалогах із пастушого життя. Речитативи змінювались піснями і пантонімою. Цей тип різдвяних пастирських ігор В. Гошовський відносив до аналогічних варіантів Словаччини і Моравії, зафіксованих у виданнях «Spevu pášho l'udu» (Братислава, 1953) та «Lidové písně a tance z Valaškokloboucka» (Прага, 1955—1960) К. Веттерла.

Цікавий різновид різдвяних обходів у рівнинних районах Закарпаття зафіксував співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії Наук України Олександр Курочкін, але опустив вказівку на конкретний населений пункт чи місцевість². За його словами, отут, де поруч проживали українці, угорці та словаки, колядники носили з собою «шаркань» — маску змії з роззявленою пащею, що пашіла вогнем (освітлювалась ізсередини). Звичайно маска кріпилася до тулуба, який утворювали дерев'яні або металеві планки, скріплені у гармошку, що могла «вистрілити» на сім-десять метрів. Таку ж «шаркань» і нам випала нагода побачити зовсім недавно у с. Боронява Хустського району. Розглядаючи безпосередньо різдвяну драму, О. Курочкін подав опис двох моделей вертепного ящика, котрий зустрічався на Закарпатті (знову без точної атрибутики). У звичайному варіанті (церковця з кількома шпильми, обклеєна різнокольоровим папером, без передньої стінки) встановлювались примітивні ляльки, що представляли статичну картину народження Христа чи будь-яку іншу сцену з евангелія, пов'язану з Різдом. В ускладненій моделі ляльки пригвинчувались до спеціального диску, який обертався навколо осі, створюючи тим самим ілюзію «оживлення» фігур. Нотатки про таку лялькову скриньку етнограф знайшов у матеріалах П. Мартиновича, які збереглися у рукописних фондах ІМФЕ. Ана-

¹ Гошовський В. Украинские песни Закарпатья. — Москва: Сов. композитор, 1968. — С. 293—294.

² Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. — Київ: Наук. думка, 1978. — С. 76—78.

логічний вертеп широко побутував у Тересвянській долині, до подробиць зафіксований вище згаданим Іваном Мигалкою. Київський дослідник також познайомився у гірських місцевостях Закарпаття з варіантом вертепної скриньки, позбавленої церковних аксесуарів (допоміжних деталей) і де відображався епізод із народного побуту — вівчар пасе отару на зеленій траві.

Колега О. Курочкіна по академічному інституту Йосип Федас у ґрунтовному історіографічному дослідженні, присвяченому традиційному українському вертепу, теж постарався показати самотні риси закарпатського дійства. Він уважно опрацював записи А. Ворона, роботи Є. Недзельського, О. Мишанича і Г. Ігнатовича, а для ілюстрацій підібрав кілька світлин, що дають уяву про архітектуру бетлегемів із сіл Теребля Тячівського району, Малий Раківець (Іршавщина), одяг учасників живих вертепів у с. Бедевля (Тячівщина), Великий Раківець (Іршавський район), рівно як і перечинських віфлеємників (репродукція з «Місяцеслова» на 1905 р.)¹.

Оперативним відгуком на духовні запити співвітчизників слід вважати появу книжечок невеликого формату, підготовлених до друку фольклористом І. Хлантою², письменником І. Долгошем і журналістом В. Кухтою³, вченим-філологом Ю. Турянцею і музикознавцем С. Арпою⁴. В останній, до речі, зібрані колядки різних видів — підвіконні та хатні; церковно-книжні та світсько-побутові; міфологічні, військово-героїчні та любовно-шлюбні, — що побутують у закарпатських українців, угорців, румунів, німців і словаків. Вони виконуються під час вертепних вистав або паралельно: дуже поширений груповий обряд колядування зі семи-дванадцяти чоловік, де ватаг — найяскравіша постать, визнаний штукар, потім — троїсті музики (скрипаль, цимбаліст, бубнаш) і трембітар (у гуцулів і бойків), а далі й мі-

¹ Федас Й. Український народний вертеп. — С. 23, 113—118, 120, 155, 162.

² Над вертепом звізда ясна... /Упоряд., ред. та коректура І. Хланти. — Ужгород: Добровільне Т-во любителів книги України. Закарпат. обл. орг., 1990. — 95 с.

³ Небо і земля: Колядки і різдвяні забави /Упоряд. і ред. І. Долгоша і В. Кухти. — Ужгород: Полячка «Карпатського краю», 1991. — 127 с.

⁴ Колядки Закарпаття /Упоряд. вступ. слово, запис і підгот. текстів Ю. Турянці; нотні матер. С. Арпи. — Ужгород: Карпати, 1992. — 192 с.

хоноша, дідо, циганка, відьма або чорт, кінь, коза чи вівця (де як водиться).

Вивчаючи театральні елементи в традиційній обрядовості, Ірина Волицька детально зупинилася на різдвяно-новорічному циклі народного календаря галицьких і закарпатських українців¹. На її думку, наприкінці XIX — початку XX ст. у регіоні прослідковувалися взимку такі види народно-драматичної творчості: 1) архаїчні форми колядування (прототеатральний тип); 2) спрощений тип рядження у колядкових і щедрівочних обходах; 3) розгорнутий тип рядження, оформлений у театралізоване дійство «Меланка»; 4) вертеп. Різдвяну драму у Вільхівцях (І. Мигалка, 1870—1910) дослідниця визначила як комбіновану форму мімодрами і живого вертепу, а в Імстичеві (П. Світлик, 1928) — як комбіновану форму лялькового вертепу з тіньовою мімодрамою. І. Волицька звернула увагу також на те, як називають у народі вертепну скриньку: на галицьких теренах — «вертеп», «капличка», «яселка», «шопка», а на закарпатських — «вертеп», «капличка», «бетлегем», «віфлієм». У додатках до монографічного дослідження авторка проаналізувала специфіку побутування жанру в гірських районах Івано-Франківщини і Львівщини², оперуючи матеріалами Архіву інституту народознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів), тобто записами зі сіл Вишків і Семичів (Долинський район), Липовиця та Ясінь (Рожнятівський), Луквиця і Гута (Богородчанський), Зелена (Надвірнянський) і Розлуч (Турківський). Ключовими персонажами галицьких вертепів, як правило, були пастушки (двоє-семеро), «тріє царі» (у Липовиці — царі арабський, персидський та індійський; у с. Ясінь — князь Володимир, король Данило Галицький, гетьман Богдан Хмельницький), козак (сотник, стрілець, шандар), ангел, чорт (дідько), смерть, єврей або єврейка (Сура), зрідка циган чи циганка вели ще й «козу» (Вишків, Липовиця). Поряд І. Волицькою приведено таблицю з дійовими особами «Коляди» (с. Луги Рахівського району) і «Гуланів» (с. Богдан), досі ніде не оприлюднених.

У цілому нашими попередниками зібрано значний масив «польового» матеріалу, що дасть можливість при-

¹ Волицька І. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX — початку XX ст. — Київ: Наук. думка, 1992. — С. 8—38.

² Там же. — С. 132—137.

ступити до конструювання повноцінних варіаційних рядів генези закарпатського вертепу. Проте і далі відчувається нагальна потреба в комплексних фольклорно-етнографічних експедиціях для запису народнопоетичної творчості зимового циклу. В ідеалі це мала би бути пунктуальна фіксація різдвяних дійств без винятку в усіх населених пунктах, де компактно проживають поряд з українцями й угорці, німці, словаки, румуни. У таким разі відкритється перспектива творення моделей вищого гатунку, заснованих на всебічному охопленні матеріалу, глибокому аналізі та вірогідніших припущеннях, із барвистим монологом дослідника, влучними ремарками. Поки що доводиться лише нарікати на часту відсутність деталізованих професійних описів антуражу, архітектури, уривковисті драми. Треба при цьому мати на увазі весь регіон історичного Закарпаття, у тому числі й Пряшівщину з її пастирством, ясличками, бетлегемом, про які зустрічаються і випадкові повідомлення учнів греко-католицької горожанської школи в Пряшеві Михайла Пешрушки та Едварда Ашеншвандтнера¹, фольклориста Миколи Мушинки², і серйозні наукові праці Івана Чижмара³ та Михайла Шмайди⁴; а також ту частину Мараморощини, що належить нині Румунії. Без цього аналітична розвідка завше виглядатиме урізаною.

В обставинах запізнілої реабілітації забутих і безневинно знищених імен і звичаєвої обрядовості корисну справу робили подеколи провінційні засоби масової інформації, передусім обласні та районні газети. Пильно проглянувши підшивки, можна знайти доволі свіжі відомості про сучасний розвиток народного вертепу на Закарпатті. Наприклад, професійно виконані світлини скажуть багато нового про еволюцію скриньки (симво-

¹ П'янькевич І. Звичаї та повір'я різдвяні у русинів на Підкарпатті // Підкарпатська Русь. — 1929. — Ч. 2. — С. 43—47 (бетлегем у с. Вишківці — Губа, Федір, Андрій, ангел; у Красному Броді — Губа, єврей, два ангели з капличкою).

² Мушинка М. Звичаї нашого села // Народний календар. 1991. — Пряшів — Ужгород, 1990. — С. 47 (про віфлеємські ігри сіл Курів, Якуб'яни, Остурія).

³ Чижмар І. Чотири віфліємські гри із Свидниччини // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — 1972. — Т. 6. — Кн. 1. — С. 27—288.

⁴ Шмайда М. А інші вам вінчую... (Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словацьчини). — Т. 1 (зима—весна). — Братислава—Пряшів: Словацьке педагог. вид-во, 1992. — 498 с.

лічної церковці), яку носить на Різдво тепер учнівський гурт із Туричківської неповної середньої школи Перечинського району¹ чи із села Клячанова на Мукачівщині². А у Зубівці (колишньому Фогароші), що неподалік Мукачева, бетлегему притаманні деякі елементи «Маланки»: «Звичайно, дід з бабою, чорт й інші персонажі веселять: буває, дістається дівчатам (обцілюють, розмалюють), буває, чорт поцупить домашні ковбаси або корчагу з золотистим вином»³. Не варто гордувати і загальною канвою, тобто передріздвяними та різдвяними демонологічними віруваннями і звичаями, назбираними у даному випадку в різних місцевостях краю⁴.

Часто трапляється, що завеса і грифи таємничості оберігають для нащадків чарівні перлини народної творчості, які у нормальній буденній течії пропадають безвісними. Децию нам вдалося побачити серед особистих речей закарпатців-порушників угорсько-радянського кордону в 1939—1941 роках. Так, у кримінальній справі, заведеної на вчителя народної школи у Скотарському Павла Лакатоша, збереглася чорно-біла світлина (12×8,5 см), на якій зафіксовано учасників живого вертепу з його рідного села⁵. Це — діти шкільного віку: чотири «ангели» у білих шатах із круглими шапками на голові, обтягнутих срібною фольгою. Два хлопці-«ангели» тримають порівняно значних розмірів одношпилеву церковцю, увінчану уніатським хрестом. Ватаг і три пастирі — у гунях і клібанях із палицями в руках, довге волосся у них прироблене з клоччя. У діда, крім того, причеплена ще й широчезна борода і вуса. А поляк Юзеф Прошек нелегально переходив кордон у жовтні 1939 р. поблизу Торуня тоді Волівського округу (нині Міжгірщина)⁶. Він прямував до рідних у село Вигода Долинського повіту Стаціславського воєводства. А у портмоне з найдорожчими серцю речами поклав і фо-

¹ Вертеп с. Турички // Радянське село, Перечин. — 1990. — 25 грудня. — С. 1.

² Меньор Є. Пане газдо, чи приймете Бетлегем? // Молодь Закарпаття, Ужгород. — 1992. — 4 січня. — С. 2.

³ Данкевич В. «Чи веселити, пане газдо, на сей Святий вечір?» // Панорама, Мукачів. — 1991. — 5 січня. — С. 3.

⁴ Полуденна В., Сірак Й. З Різдром Христовим! // Молодь Закарпаття. — 1992. — 4 січня. — С. 2.

⁵ Державний архів Закарпатської області. — Фонд 2558. — Опис 1. — Справа 2944. — Аркуш 25.

⁶ Там же. — Спр. 2561. — Арк. 27.

тознімок із зображеннями дійових осіб шопки (польського вертепу), в якій неодноразово брав участь.

Представляючи читачеві зібрані нами тексти, стисло нагадаємо, що в основу релігійного дійства вертепної драми, як і шкільних п'єс XVI—XVIII ст., покладено євангельське оповідання про народження Ісуса Христа. Діва Марія народила сина, майбутнього спасителя (месію), у печері (вертепі), де на ніч заганялась худоба. Тоді самраз у небі з'являється зірка. Царі-волхви йдуть поклонитися немовляті. Почувши про народження Христа, Ірод, цар Іудейський, вельми засмутився: в особі Ісуса він уздрів потенційного ворога і замислив його знищити. Волхви, яких Ірод зустрів, обіцяли, повертаючись назад, розповісти про все. Але ангел порадив їм іти додому іншим шляхом, аби не стали причетними до здійснення лихого наміру. Йосипу ж ангел наказав тікати з дружиною Марією та сином до Єгипту. Однак розлучений Ірод звелів своїм воїнам винищити всіх малих дітей. Так написано у Новому завіті. Правда, у біблейному оповіданні нема деяких епізодів, присутніх у вертепній драмі. Їх запозичено з апокрифів, де канонічні євангельські розповіді тлумачились у язичницькому, народно побутовому дусі. Зокрема, пожиттєвськи просто подається картина сприйняття звістки про народження Христа пастухами, які приносять подарунки і благають взамін щедрот і допомоги у важкій праці. Дія типової різдвяної вистави тематично розпадається на п'ять частин: звернення до глядачів, виклад сюжету, зав'язка, напружений стан і розв'язка. Аналогічні п'єси (здебільша лялькові), що побутували на Заході, подібною повнотою, компактністю та послідовністю розгортання теми не відзначалися. Крім того, для українського вертепу властива оригінальна образна система. Головний герой твору — новонароджена дитина, Христос, знаходиться ніби поза сценою, але зримо присутній як символ неминучого визволення поневоленого народу чи окремих людей, котрі воліють звільнитися від самовбивчої метушні буднів і котрі з полегшенням залишають за уявною межею неспокій, тривоги, що гризли душу впродовж пройденого року.

Композиція вертепної п'єси, як бачимо, нескладна. Драматизм досягається не сюжетом, а дійовими особами, швидкою зміною сценічних ситуацій. Звідси — великі сподівання постановників на комічний діалог, гумор і сатиру, через які виразно розкриваються характе-

ри персонажів, їх вдача. Основою дійства виступає сміх, скерований на викриття негативних вчинків певних верств суспільства, аморальності, гарячкових борсань володарів, правителів серед примар та ілюзій у пошуках щонайменшого ствердження свого безсмертя, довічності панування. Комізм у пересічному вертепі створюється цілим арсеналом різноманітних засобів, зокрема, широко використовуються оксюмори (навмисне поєднання контрастних, протилежних понять), гра омонімами та синонімами, інтонаційне переосмислення деяких слів і зворотів.

Поставивши собі за мету вагомо заявити про закарпатське вертепознавство, ми вирішили, передусім, підготувати хрестоматійне видання, в якому б щонайповніше були представлені давні записи і найтиповіші зразки сьогодення. До пропонованого збірника увійшли першопублікації Г. Стрипського — І. Франка у «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка» (1907), Й. Смердула, А. Федорківа, Ф. Лакатоша, Ф. Чейпеша, І. Огоновича та І. Григори у народознавчому журналі «Наш рідний край» (1925, 1927 і 1930), вчителя П. Світлика, шкільного інспектора І. Мигалки і письменника А. Ворона у краєзнавчому та педагогічному часописі «Підкарпатська Русь» (1928, 1929 і 1931), вченого і митця, людини різнобічних обдарувань Ф. Потушняка у «Літературній неділі» (1942). Сюди ж долучаємо також рукопис безіменного аматора-фольклориста 30-х років із нинішньої Міжгірщини, розшуканий вчителем-словесником В. Сегляником, а переданий нам для використання кандидатом філологічних наук Іваном Сеньком разом із зібраним власноручно матеріалом у с. Стеблівка, за що складаємо йому щирю подяку. Надіємося, книга стане цікавішою та кориснішою завдяки публікації нових сучасних записів, зроблених переважно нами особисто за останні роки у різних етнографічних регіонах Закарпаття — у Невицькому на Ужгородщині, Копашневі, Драгові та Бороняві (Хустський район), Біліні та Росіщі (Рахівщина), Ставному і Бегендят-Пастелі (Великобerezнянщина), Торуні (Міжгірщина), Копинівцях (Мукачівщина), Руському Полі (Тячівщина). Поповнили тексти й передруками записів з Пряшівщини — І. Чижмара (Свидник, Крайня Бистра) і М. Шмайди (Великий Липник), публікацій Й. Гутича (Доманинці на Ужгородщині) та В. Мулеси (Зарічево, Перечинський район) у тижневику «Карпатський край»

(1991). Випускаємо книгу у світ із вірою у значне зростання числа прихильників і шанувальників народної драми, а отже — якісне та кількісне збагачення джерельної бази студій над закарпатським вертепом (бетлегемом). А він справді багатогранний і дивовижний.

ЕтнокарпатоLOGI досить прихильно ставляться до умовних термінів — «гуцули», «бойки», «лемки», «долинняни», якими позначають субетнічні рівні закарпатських українців. Виходячи з цього, постараємось дохідливо пояснити сутність і яскраві нюанси різдвяного дійства у краї. Найперше з'ясуємо, чим славляться у цьому плані гуцульські села. До аналізу залучаємо десять вірців, списаних у трьох проміжках: на світанку століття, у 20—40-х «серцевинних» роках і наприкінці віку (наші 90-ті рр.). Це варіанти «живих» вертепів, окрім них маємо ще один — ляльковий (розглянемо далі окремо). Оцим народним драмам загалом притаманний гірський колорит, заземленість, про що афористично говорив Г. Хоткевич. Між дарунками Ісусові у даних творах трапляються бурдюг масла, грудка сиру, ягня (Великий Бичків, 1925) або файна яличка, баранець, грудка сиру, бурдюг молока (Крачунів, 1942). В одному випадку приспівували: «Ой там на горі //Зелена трава, //Ідуть по ній пастушкове...» (Рахів, 1931), в іншому: «Пасли вівці пастирі //При зеленій діброві» (Крачунів, 1942). У вказаних записах важко вловити інтонації з країни, де з'явилася міфічна оповідь, бо й, здається, місце розташування Віфлеєма уявлялось між «тихим Дунаєм» і Львовом (Верхня Апша, 1907). Ангел же на повен голос промовляв: «Всім дорослим і маленьким зичу: жийте здоровенькі на потіху всій родині і на славу Україні!» (Білин, 1990).

Практично всюди носили макет церковці, зробленої та прикрашеної на свій смак і розсуд. Виняток становить перехідний Потушняків зразок (Крачунів, 1942) і вистава у Великому Бичкові (1925), де вертепники ходили з дзвіночками на уявній зброї (списах) та бучках. Дзвіночки на бучках — неодмінний атрибут і драми зі скринькою у Верхній Апші (1907). До того ж про наближення гурту сповіщала ще й трембіта. У цілому спостерігається закономірна схожість образного мовного простору текстів. Сюжетні лінії варіанту з Верхньої Апші перехреснюються із записами у Крачунові та Росішці (1990). Надто близькі по інтермедійній частині

(діалог Ірода з Мошком-рабином) драми, зафіксовані А. Вороном в околицях Рахова у 1931 р. та нами у Біліні 1990 р. Покладемо зарубки на пам'ять од двох моментів: гри слів на манер кроки-роки, Буг (Бог)-бук, Біг (Бог)-біб, гулани (воїни)-голівні, жовніри-коліни, воякі-бурякі; еволюцію різдвяної хатки, в яку тепер уже в Біліні намагаються акуратно вмонтувати електролампу у вигляді свічки або електрозірочку з гірлянди.

Найхарактерніші риси побутування різдвяних дійств на закарпатській Гуцульщині частково показані на таблиці 1. Отже, найпопулярнішими героями тут є пастирі (вівчарі, пастухи), услід за ними йдуть нарівні дід і черемуський (купець з-над Черемошу), далі — ангели та царі (королі), Ірод. При тому назва вистав, які належать до вертепної драми, не скрізь, як бачимо, однакова: бетлегем, коляда гуланів та інші відповідники. Спираючись на спогади нашого давнього знайомого Миколи Папариги (70 р., виходець із Рахова, живе в Ужгороді), на Різдво ходили, практично один за одним, три види театралізованих гуртів — ляльковий вертеп (бетлегемоші); коляда гуланів; по двоє звичайних колядників, але з церковцею, — котрі у тій чи іншій мірі використовували елементи класичного традиційного вертепу. Цікаво, що гуцули не цуралися відвідувати з виставою сусідів-римо-католиків (переважно — угорці) на їхнє Різдво, а тих у свою чергу ласкаво приймали з національною драмою і обдаровували на Святвечір. Не існувало якихось перегоронок і всередині гурян — між православними і греко-католиками. Навпаки, вважалося, чим більше віншувальників не обмине обійстя, тим щедрішим для родини, сім'ї буде майбутній рік. Обов'язково гурт супроводжував трембіташ (був ним, як правило, один із пастирів) і гармоніст. За гуцульським звичаєм учасники «коляди гуланів» повинні перед прощанням (відходом) затанцювати танець на добрий урожай. А дівчат, котрих скликали іскристі акорди місцевого віртуоза, завше вистачало.

Самобутній підвид закарпатських різдвяних дійств складають зразки, записані від долинян (наразі — Тячівський і Хустський райони). З попередніми, гуцульськими текстами, їх ріднить барвистість інтермедійних діалогів діда з пастирем, «недочування» слів і виразів, заміна їх римованими нісенітницями (Дубове, 1925; Стеблівка, 1990). Інколи сюди влітається ще й

гротескний мотив про опришків (розбійників), як найвищу і найгірнішу кару для подорожніх, багатих чи грішних (Вонігово, 1930). Трапляються також надзвичайно образні, поетизовані варіанти (Копашнево, 1964) або вельми динамічні (Руське Поле, 1993). Суттєві моменти може відобразити таблиця 2 (перелік дійових осіб та їх функцій). Отже, у долинян майже повністю відсутні епізоди, де чуються голоси гуцулів, які виконують ролі черемуського, царів, Ірода з воїнами і т. п. Натомість на Хустщині, Мукачівщині, Виноградівщині, Іршавщині та Тячівщині — прибічники надто схожих текстів, орієнтованих на церковні канони, але красиво, афористично оформлених народними виконавцями. Тут справді вельми важить мовлене слово, тоді як на Гуцульщині — піднесеність і строкатість барв ритуалу, під час якого не всі мають що-небудь казати.

А тепер уважно роздивімось варіанти різдвяної драми із закарпатської Бойківщини — Великоберезнянський, Воловецький, Свалявський та Міжгірський райони. Неважко помітити їх проміжне становище стосовно двох попередніх підвидів. Той же ефект, очікуваний від навмисної гри слів (рбіки — сорбіки — морбіки або рокі — бурякі), як у Келечині (30-ті рр.). Відчувається потяг до урізноманітнення святкової інтонації, художньої образності, поезики (Бегендят Пастіль, 1991). Живучи поблизу перевалів, обабіч гірських комунікацій, бойки дуже чутливі до новацій, перемін. Тому не випадково настільки осучаснено звучить морально-етична проповідь-віншування Діда у віфлеємській грі із с. Ставне (1990). А неповторність бойківських різдвяних дійств досягається за допомогою такого головного складу учасників — пастирі (вівчарі), дідо, ангели, чорт. Одразу кидається у вічі здебільша декоративне значення «ангелів» (див. таблицю 3). У долинянських виставах, навпаки, «ангели» виконують поважну роль. На відміну від раніше проаналізованих підвидів жанру тут широко представлений чорт — персонаж, наділений функцією ката безпринципності, легковажності. Відсутність інтермедійних вставок у вертепі с. Кострино-Ростока (1927) вказує на близькість до зразків зі Строїно (1921) і Копашнево (1964). Якщо у долинянських дійствах подеколи відчувається безпосередній вплив словацьких бетлемів (Копинівці, 1993), то у цьому відношенні закарпатські бойки до того ще й перебувають під певним враженням од східногалицьких зразків.

Представники останнього з перелічених субетносів звісні етнографам і фольклористам під самоназвою лемки. Їхня територія простягається на Закарпатті у вигляді невеликого клину (Перечинський та Ужгородський райони). П'єси, зафіксовані на Закарпатській Лемковині, приємно дивують добірним словом, соковитими малюнками, нав'язними евангелістами. Творча уява селян рухається у напрямі якомога виразнішої театралізації традиційного сюжету із залученням нових героїв, як-от: дві дівчинки і хлопчик (Невицьке, 1970), і частковим поверненням типових для жанру (царі, чорт, євреї), викреслених долинянами, але облюбованих бойками. При цьому зберігається художня довершеність і простір для дотепних імпровізацій. Таблиця 4 показова насамперед тим, що саме у лемків закріплюються доволі міцно жіночі образи, які загалом — нонсенс для місцевого «живого» вертепу, а циганка (переодягнений парубок) зовсім випадково стрічається у Келечині (30-ті рр.), дівчата-«ангели» у Королеві (1927). Очевидна й типологічна єдність різдвяних вистав у закарпатських і пряшівських виконавців. Тут помітний вплив на архітектоніку текстів і вибір дійових осіб не тільки словацького бетлему, але й польської шопки. Фольклорист із Пряшева Михайло Шмайда з цього приводу зауважив: «У різдвяні свята був гарний звичай, що лемки по сей бік Карпат як колядники-віфлеємці відвідували братів-лемків на польському боці»¹. Іван Чижмар, співробітник Музею української культури у Свиднику, звернув увагу і на цікавий звичай лемків, пов'язаний з вертепним дійством, — «ясличкарі» колядували і ставили драму, обов'язково починаючи з нижнього кінця села, а не з верхнього. Якби починали з верхнього, то, за народними повір'ями, нічого б у селі протягом року не виросло. Коли приходили «ясличкарі» з інших околиць, то завше питали когось, де знаходиться нижній кінець села»².

Як не дивно, лише дві лялькові інсценівки різдвяної легенди у нас під рукою. Записані вони досить давно: у 1931 р. в околицях Рахова педагогом і письменником А. Вороном та у 1928 р. вчителем П. Світликом в Імстичеві, серед долинян Іршавщини. Кожен із цих варіантів — своєрідна мініатюрна копія (з переживами кар-

¹ Шмайда М. А іші вам вінчую... — С. 216.

² Чижмар І. Чотири віфлеємські гри із Свидниччини. — С. 258.

патського колориту), майстерно знята з наддніпрянських зразків XVIII—XIX ст. Якщо у Сокиринцях Прилуцького повіту Полтавської губернії (список Г. Галагана) прийшли кийські бурсаки демонстрували лялькову драму на дві дії — релігійну (пристойну) та інтермедійну (бурлескную), причому останню — виключно на нижньому поверсі скриньки¹, то в Імстичеві бетлегеміші полюбляли здебільша показувати дійство у нижній клітці, тільки одну інтермедійну частину. А верхня клітка використовувалася для суто символічного відображення втечі святого сімейства в Єгипет. І робилося це оригінальним чином: з допомогою світла й тіні. У Сокиринцях інтермедія розраховувалася на 30 яв, а в Імстичеві — на 11 сцен. Проте спостерігається близькість не лише ідейних та соціальних тенденцій обох різдвяних п'єс, а й складу головних персонажів, які увібрали ідентичні смислові навантаження (поляк і полька, євреї, чорт, Смерть). Цікава деталь: імстичівський вертеп обслуговували двоє — озвучувач ролей (стояв попереду церкви) і ляльковод (ховався під плахтою позаду бетлегему). А на Рахівщині «коляда з вертепом» потребувала трьох спілників — двох «ангелів» для вокального супроводу і одного 14—18-літнього хлопця, що пересував ляльки і говорив замість них. Між дійовими особами стрічаємо тут двох пастирів (не промовляють), двох королів, Ірода, цигана, чорта і Смерть. Поділ скриньки на горішню та нижню половини (за влучним порівнянням: світ ідей і світ чуттєвих речей — як у грецького філософа Платона²) — відсутній.

На підставі оприлюднених текстів і відомостей можна стверджувати широке розповсюдження лялькового (первісного) і комбінованого вертепу-бетлегему на історичному Закарпатті у другій половині XIX ст. Причому місцева руська (українська) різдвяна драма існувала у тісних взаємовпливах зі словацькою та угорською, тоді як галицька і наддніпрянська помережена польськими інтонаціями (із поляками-персонажами включно). Ключовими героями закарпатських новорічних вистав стали три пастирі, два ангели, на Гуцульщині — ще й Черемуський (купець з-над Черемошу, галицький поб-

¹ Марковський Є. Український вертеп. — С. 40—111.

² Зелінська Н. Простір і час у синкретизмі українського вертепу // Фольклор у духовному житті українського народу: Регіональні наукові читання. — Львів, 1991. — С. 45.

ратим), Ірод з воїнами, два-три царі, спорадично — євреї та цигани, а у бойків і лемків неодмінно присутній також і чорт. Гру виконували переважно підлітки і парубки. Ролі розучувалися завчасну під керівництвом бувалого і освіченого односельця. Не виключено, що віфлеємська гра користувалася великим успіхом і серед закарпатських переселенців у США і Канаді.

Звичайно, текст вертепу-бетлегему, давнього і сучасного, не відбігає далеко від сюжету оповіщення народин Христа, принагідних інтермедійних вставок, забарвлених тутешнім колоритом. У цілому вертеп на Закарпатті, незважаючи на порівняно виокремлений розвиток, є проявом загальноукраїнської ментальності. На всеукраїнському тлі він становить оригінальний підтип опісля полтавсько-дніпровського і галицько-волинського. При цьому не варто опускати характерну деталь закарпатських різдвяних театралізацій: на нашу думку, вони умовно поділяються на чотири різновидності — гуцульські, долинянські, бойківські та лемківські. Загалом у всіх з них також прослідковуються функції, властиві аналогічному фольклорному явищу у сусідів (наприклад, чехів і словаків¹), тобто — релігійна, церемоніальна, естетична, соціальна, сатирична, національна та регіональна, економічна (бетлегемів обдаровували зерном, харчами, грішми, частували горілкою). Крім того, вертеп — зручний засіб ідеологічного впливу. Духівництво у першій половині XX ст. намагалося замінити апокрифічні та народні версії апробованими, публікуючи їх у календарях та збірниках (о. Рошкович, «Місяцеслов» — и).

З літературних варіантів на Закарпатті найбільшої популярності досягла різдвяна гра на три дії, що належала перу дитячої письменниці Марійки Підгірянки і витримала два видання². Користувався успіхом подібний твір і досить активного представника місцевої драматургії Антона Бобульського³, видатки за друкарські

¹ Богатырев П. Народный театр чехов и словаков // Богатырев П. Вопросы теории народного искусства. — С. 40—49; Веселовська Г. Український та словацький фольклорний театр // Народна творчість та етнографія. — 1988. — № 2. — С. 48—51.

² Підгірянка М. Вертеп. — Ужгород: Видання Т-ва «Просвіта», 1921. — 23 с.; її ж. — Вертеп. — Львів: Накладом М. Матвійчука, 1932. — 46 с. (у серії «Діточий театр» числом 1).

³ Бобульський А. Пастирська гра. — Ужгород: Общество О. Духновича, 1930. — 8 с.

Таблиця № 1.

Села	бетлегем В. Апша 1907	вертеп В. Бичків 1925	вертеп Ділове 1927	коляда гуланів Рахів 1931 Костилив- ка 1991*
Ролі				
1. Пастирі	Ватаг Вівчар	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3	Гуляш Вівчар	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3
2. Дідо	Дідо	Дідо	Дідо	—
3. Черемуський	Черемуський	Черемуський	Черемуський	—
4. Ангели	Ангел	Ангел	Ангел	—
5. Царі (королі)	Цар Король	Цар 1 Цар 2 Король	Цар	—
6. Ірод	—	—	—	Ірод
7. Воїни	—	—	—	Гулан 1 Гулан 2 (без слів)
8. Євреї	—	—	—	Мошко- рабин
9. Йосиф	—	—	—	Йосиф
10. Чорт	—	—	—	чорт (без слів)
11. Інші	—	—	—	—
Всіх осіб	7	9	6	9

Примітки: * Небо і земля. (Колядки і різдвяні забави). — С. 121—127.

Закарпатська Гуцульщина

гра «баранки» Крачунів 1942	вертеп Росішка 1990	вертеп Білин 1990	коляда Луги** поч. XX в.	«гулани» («мошки») Богдан** поч. XX в.
Гуляш Вівчар 1 Вівчар 2	Ст. Ватаг Ватаг Вівчар	Пастушок 1 Пастушок 2 Пастушок 3	Вівчар 1 Вівчар 2	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3 Пастир 4
Дідо	Дідо	—	Дід	Дідо
Черемуський	Черемуський	—	—	—
—	Ангел 1 Ангел 2	Ангел	—	—
—	Цар Король	—	—	—
—	Ірод	Ірод	Король	Король
—	—	Воїн 1 Воїн 2 (обидва без слів)	Гулан 1 Гулан 2	Гулан 1 Гулан 2
—	—	жид	Мошко Сура	Мошко Сура
—	—	—	Йосип	—
—	—	—	дідько	дідько
баран (без слів)	—	—	музикант	смерть
6	10	8	11	12

** Волицька І. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат. — С. 136.

Таблиця № 2

Села	віфлієм*	вертеп	вертеп	вертеп
	Вільхівці 1870— 1910	Дубове 1925	Короле- во 1927	Вонігово 1930
Ролі				
1. Пас- тирі	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3	Пастир «+» для співу: Пастир 2 Пастир 3 Пастир 4 Пастир 5 Пастир 6 Пастир 7	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3 Пастир 4	Вівчар 1 Вівчар 2 Вівчар 3
2. Дідо	Старий (бача)	Дідо	Дідо	Дідо
3. Ан- гели	носять вертеп і спів.: Ангел 1 Ангел 2 Ангел 3 Ангел 4	для співу: Ангел 1 Ангел 2	носять вертеп і спів.: Ангел 1 Ангел 2 Ангел 3 Ангел 4 (всі дівча- та)	Ангел 1 Ангел 2
4. Баба	—	—	—	—
5. Євреї	—	—	—	—
6. Інші	—	—	—	—
Усіх	8	10	9	6

* комбінований (передбачав бавиллю, що крутив диск із ляльками, і ще двох-трьох «співних» хлопців).

Закарпатська Долина

вертеп	вертеп **	бетлегем	бетлегем	бетлегем
Драгово 1946 — 1947	Копашне- во 1964	Стеблівка 1990	Копинівці 1992	Руське Поле 1993
Пастир «+» носять вертеп: Пастир 2 Пастир 3 Пастир 4 Пастир 5	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3 Пастир 4	Пастух 1 Пастух 2 Вівчар- пастух (без слів)	Стах 1 Стах 2	Вівчар 1 Вівчар 2
Дідо	Дідо	Дід	—	Дідо
—	носять вертеп і спів.: Ангел 1 Ангел 2	носять бетлегем і спів.: Ангел 1 Ангел 2	несуть церков- цю Ангел 1 Ангел 2 Помічник	Ангел 1 Ангел 2 Ангел 3
Баба	—	—	Баба	—
Шулем	—	—	—	Жид
—	—	кендер (посол)	—	Цар Чорт
8	7	7	6	9

** ідентичний запису із с. Стройно (нині Свалявський район) — 1921 р.

Таблиця № 3

Села	вертеп Стройно 1921	вертеп Кострино- Ростока 1927	вертеп Келечин 30-ті	різдвяна гра Бегендят Пастіль 1990
Ролі				
1. Пастирі	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3 Пастир 4	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3 Пастир 4	Вівчар 1 Вівчар 2	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3
2. Ангели	носять вертеп і спів.: Ангел 1 Ангел 2	носять вертеп і спів.: Ангел 1 Ангел 2	Ангел 1 Ангел 2	носять вертеп і спів.: Ангел 1 Ангел 2
3. Царі	—	—	—	—
4. Дідо	Дідо	Дідо	Дідо	Дід
5. Чорт	—	—	Чорт	Чорт
6. Євреї	—	—	—	—
7. Вояк	—	—	Вояк	—
8. Цигани	—	—	Циганка	—
Усіх	7	7	8	7

* організовує М. Ф. Лютянська (с. Лази, Воловецький район)
 ** відповідно Долинського і Рожнятівського районів Івано-

Закарпатська Бойківщина

віфлієм- ська гра Ставне 1990	вертеп Торунь 1993	вертеп Лазі* 1993	вертеп Симечів** поч. XX в.	вертеп Ясень** поч. XX в.
Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3 Пастир 4	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3	Пастух 1 Пастух 2	Пастух 1 Пастух 2 Пастух 3 Пастух 4
Ангел 1 Ангел 2 (лиш співає)	Ангел 1 Ангел 2	Ангел	Ангел	—
—	Цар 1 Цар 2 Цар 3	Цар 1 Цар 2	Цар Грод	Володимир Данило Галицький Б. Хмель- ницький
Дідо	Дідо	Дідо	—	—
Чорт	—	Чорт	Чорт Смерть	Чорт
—	—	Мойша	Жид	Жид
—	—	—	Козак 1 Козак 2	Козак
—	—	Циган	—	—
7	10	10	10	10

Франківської області (див. Волицька І. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат. — С. 132.—137).

Таблиця № 4

Села	вертеп Невицьке 1970	вертеп Доманинці 1991	вертеп Зарічево 1991	ясличко- ва гра Крайня Бистра* 1967
Ролі				
1. Пастирі	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3	Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3
2. Дідо	Дід	Дідо	Дідо	—
3. Ангели	Ангел 1 Ангел 2 (без слів)	Ангел 1 Ангел 2 (обоє трим. вер- теп і спів.)	Ангел 1 Ангел 2 (обоє трим. вер- теп і спів.)	Ангел
4. Чорт	—	Чорт	—	Чорт
5. Євреї	Мошко Сура	—	—	Жид
6. Цар	Цар	—	—	—
7. Інші	Дівчинка 1 Дівчинка 2 Хлопчик	—	7	—
Усіх	12	7	6	6

* Чижмар І. Чотири віфлеємські гри із Свидниччини. — С. 257—288.

Закарпатська і Пряшівська Лемківщина

ясличко- ва гра Свидник* 1968	рождест- венна гра Медвеже* 1969	віфліємсь- ка коляда Великий Липник** 1969	вертеп Суків** 1981	«По шед- руванню» Нижній** Мирошів 1979
Пастир 1 Пастир 2 Пастир 3 Пастир 4	Пастух 1 Пастух 2 Пастух 3	Пастух 1 Пастух 2 Пастух 3	Пастух 1 Пастух 2 Пастух 3 Пастух 4	Пастух 1 Пастух 2 Пастух 3 Пастух 4 Пастух 5
Дідо	Дідо	Дід	Старий	Кубо
Ангел 1 Ангел 2 Ангел 3 Ангел 4 (всі для співу)	Ангел 1 Ангел 2 Ангел 3 Ангел 4 (всі для співу)	Ангел 1 Ангел 2	Ангел 1 Ангел 2 Ангел 3 Ангел 4	—
Чорт (або Єврей)	Чорт	Чорт	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
10	9	7	9	6

** Шмайда М. А інші вам вінчую... — С. 198—206.

витрати взяли на себе меценати з русофільського культурно-просвітнього табору. Нещодавно на сцені, по радіо і телебаченню пройшла і запам'яталася широкій аудиторії і літературна обробка закарпатського вертепу, зроблена письменником Дмитром Кешелею. З метою ефективнішої пропаганди традиційних звичаїв і обрядів обласний центр народної творчості розповсюдив оперативно цей текст на ротопринті¹. Дана робота аналогічна спробі Ірини Калинець (на галицьких матеріалах)² та Л. Шурко, завідуючого лабораторією фольклору та етнографії Київського державного університету ім. Т. Шевченка (галаганівський список)³.

Щоб мати реальну картину сучасного побутування вертепних вистав на Закарпатті, у січні 1993 р. нами було проведено вибіркоче анкетування. Використавши принагідні обставини, ми охопили учителів-словесників (на курсах у Закарпатському інституті вдосконалення кваліфікації вчителів), клубних працівників і бібліотекарів (на районних нарадах у Хусті та Іршаві), директорів загальноосвітніх шкіл Перечинського району. Опитування зачіпало вузлові моменти побутування жанру. Анкета відображала такі позиції: 1) Місцева назва різдвяного дійства; 2) Дійові особи; 3) Хто проводить репетиції; 4) Якого віку учасники; 5) Коли починають обхід з драмою і доки; 6) Як розпоряджаються винагородою. У підсумку анкетування показало широке розповсюдження жанру на теренах сучасного Закарпаття. Анкетною було охоплено уродженців сіл Березово, Борняво, Велятин, Вишково, Вільшани, Горінчово, Данилово, Драгово, Забродь, Золотарево, Іза, Копашнево, Крайниково, Кошелево, Липецька Поляна, Нижній Бистрий, Нижне Селище, Нанково і Рокосово-Хуєтського району, Арданово, Білки, Богаревиця, Брід, Великий і Малий Раковець, Вільхівка, Воловиця, Дешковиця, Довге, Доробратове, Дубрівка, Загаття, Заболотне, Івашковиця, Ільниця, Іршава, Імстичево, Кам'янське, Климовиця, Крайня Мартинка, Кушниця, Колодне, Лоза, Луково, Мала Ростока, Негрово, Осій, Підгірне, Приборжавське, Сільце і Хмільник Іршавського району, Віль-

¹ Кешеля Д. Із святом Різдва Христового. — Ужгород, 1990. — 6 с.

² Калинець І. Вертеп // Піонерія, Київ. — 1990. — № 12. — С. 20—22.

³ Шурко Л. Різдвяне дійство // Українська мова і література в школі, Київ. — 1990. — № 12. — С. 84—91.

хівці, Ганичі, Дубове, Колодно, Новобарево, Чумальово, Широкий Луг Тячівщини, Мукачево і довкілля — Червеньово, Станово, Ключарки; Вільшинки, Зарічево, Перечин, Полянська Гута, Раково, Сімер, Сімерки, Турички, Туриця, Тур'я Пасіка, Тур'я Поляна Перечинського району, Чорнотисово (Виноградівщина), Неліпино (Свалявщина), Буківець (Міжгірщина), Великий Бичків (Рахівщина), Воловець і Нижні Ворота. Загалом дев'яносто населених пунктів з різних етнографічних регіонів краю. Найбільш поширеною назвою дійства є бетлегем, далі вертеп, зрідка коляда, віфлієм, в окремих випадках — «пастирі» (Ільниця, Нижне Селище) або «чорти» (Ганичі). Частіше приведені назви вживаються паралельно. Сьогодні вертепом в основному захоплюється молодь та школярі. Як організатори, причетні до цього часто і вчителі. Склад виконавців за невеликим винятком віддзеркалює регіональну специфіку Закарпаття, відображену нами у відповідних таблицях. Ставляться вистави протягом усього Різдва. За традицією частину винагороди учасники дають на церкву.

Дороги мандрівників-чужинців, у тім числі літературних і фольклорних творів, під українським небом завше були удатними. Так пройшов усією Україною і полонив гостинних та привітних українців різдвяний красень — вертеп. Він пустив у нашій державі глибоке розгалужене коріння. У його химерній, велетенській постаті годі нині й упізнати боязкого пришельця, що переступив наш поріг кількатороків тому. Йому справді випала щаслива доля, пристойніша, ніж подеколи людська. Ті перші українці-бурсаки чи просто тямущі парубки-селяни, що спорудили вдома вертепну скриньку, пішли від нас безвісними. Коли дійство записали і почали популяризувати, воно продовжувало розвиватися під одухотвореними впливами віртуозного, славнозвісного майстра слова, ім'я якому народ. Він не тільки добрав до вподобаного дива пісні, гумор і сатиру, влучне слово, але й колядки та вірші з їх неповторними метафоричними системами. З роду в рід примножувався талант, виходячи на нові, просторіші орбіти. Без драматизму народних новорічних вистав немислимий І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Гоголь, решта витязів української літератури аж до оригінальної поетичної книги «Відчинення вертепу» І. Калинця. Без різдвяної драми не пізнати ані українську душу, ані дитинство-старість пересічного селянина з-над Дніпра,

Дністра чи Тиси. І отої непідробної віри Запорожця із
сокиринського вертепу у світлу майбутність рідного на-
роду: «Да не буде лучше, да не буде краше //Як у нас
да на Україні».

Може, в українського вертепу занадто довге життя?
Ні! Якраз нині підходить його юнацька пора. Гляньте-
но на обшир Карпатських гір! На Закарпаття і Перед-
карпаття!

*Роман ОФІЦИНСЬКИЙ,
Іван ХЛАНТА.*

ВЕРТЕП